

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΟΥΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

Τα δικαιώματα του παιδιού: από την απόλυτη εξουσία του *pater familias* στην έννομη αναγνώρισή τους από το κράτος

Τα δικαιώματα του παιδιού υπήρξαν μια σύλληψη της νεωτερικότητας, όπως εξάλλου και τα ανθρώπινα δικαιώματα *en γενεί*. Η νεωτερική αντίληψη του ανθρώπου συνίσταται μεταξύ άλλων στην πεποίθηση για τη δυνατότητα του κάθε ανθρώπου να ασκήσει την ελευθερία του κατά τρόπο αυτόνομο και χωρίς τις παραδοσιακές εξαρτήσεις, κυρίως σε σχέση με το κράτος και την οικογένεια. Η νεωτερική σύλληψη του παιδιού ως ελεύθερης οντότητας υπήρξε το αποτέλεσμα μιας μακράς διαδικασίας η οποία έγινε σταδιακά και μέσα από ανεπαίσθητες και συνεχείς μεταβολές, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και με παλινδρομήσεις, στον τρόπο που ήταν αντιληπτό το παιδί, για να οδηγήσει στην αναγνώριση των δικαιωμάτων του από το φιλελεύθερο κράτος και, συνεπώς, στην έννομη αναγνώρισή τους. Η αναγνώριση αυτή σηματοδότησε τη μετατόπιση των αρμοδιοτήτων σχετικά με το παιδί από την οικογένεια στο φιλελεύθερο κράτος, με αποτέλεσμα το κράτος να πάρει τη θέση της οικογένειας, και ειδικά του πατέρα, και να αναδειχθεί σε τελικό κριτή και εγγυητή των δικαιωμάτων του παιδιού. Η εξέλιξη αυτή βρίσκεται στην καρδιά της ιδέας του κοινωνικού συμβολαίου και του φυσικού δικαίου, έτσι όπως διατυπώθηκε πρωτίστως από τον John Locke, σύμφωνα με την οποία οι συμβαλλόμενοι πολίτες παραχωρούν οικειοθελώς στο κράτος την εξουσία να διασφαλίσει τα φυσικά τους –ανθρώπινα– δικαιώματα μέσα από την ενσωμάτωσή τους στο Σύνταγμα και την επίσημη έννομη τάξη, δηλαδή στο θετικό δίκαιο. Σε ό,τι αφορά ειδικά το παιδί και τη σχέση του με την πατρική εξουσία, η αναγνώριση των δικαιωμάτων και της ελευθερίας του από το κράτος έναντι των παραδοσιακών

δικαιωμάτων του πατέρα πραγματοποιήθηκε μέσα από την κατίσχυση και τη σταδιακή θέσπιση της αστικο-φιλελεύθερης δημοκρατίας, η οποία εκφράζει ακριβώς τις ιδέες του κοινωνικού συμβολαίου και της έννομης –συνταγματικής- διασφάλισης των δικαιωμάτων όλων ανεξαιρέτως των πολιτών, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών. Προπομπός και θεμελιωτής αυτής της ιδέας υπήρξε, όπως θα δείξουμε, ο J. Locke.

Τα δικαιώματα του παιδιού και η έννομη αναγνώρισή τους

Τα δικαιώματα του παιδιού απορρέουν από την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με τα οποία ταυτίζονται στο επίπεδο της ηθικής και της φιλοσοφικής τους θεμελίωσης η οποία αντλεί τις βασικές της παραδοχές από την παράδοση του φυσικού δικαίου, σύμφωνα με το οποίο κάθε ανθρώπινη ύπαρξη έχει με τη γέννησή της απaráγραπτα και συνεπώς αναφαίρετα δικαιώματα. Το παιδί, ως ανθρώπινη οντότητα και ως ηθική υπόσταση, ίση με κάθε άλλη ανθρώπινη οντότητα, έχει εξ ορισμού τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες ελευθερίες με αυτές των ενηλίκων, ανεξάρτητα από τις αντιφάσεις που επισημάναμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ή και την αδυναμία του παιδιού να τα ασκήσει πλήρως εξαιτίας της ηθικο-πνευματικής του ανωριμότητας. Η έννοια των δικαιωμάτων του παιδιού είναι λοιπόν αξεχώριστη από την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως αυτά έχουν καταγραφεί στις κλασικές Διακηρύξεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου (Αμερικανική, Γαλλική, Οικουμενική Διακήρυξη του 1948). Επιπλέον, τα δικαιώματα του παιδιού αποτελούν, όπως και τα ανθρώπινα δικαιώματα εν γένει, ένα ενιαίο σύνολο αλληλένδετων αρχών οι οποίες περιέχονται στη Διεθνή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Παιδιού και έχουν ενσωματωθεί σε μεταγενέστερα διεθνή κείμενα, όπως η Σύμβαση για την Απάλειψη όλων των Μορφών Διακρίσεων Έναντι των Γυναικών και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ή έχουν υιοθετηθεί από διεθνείς θεσμούς, όπως το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως και τα δικαιώματα του παιδιού, υπήρξαν αντικείμενο των παραπάνω Διακηρύξεων, Θεσμών και Συμβάσεων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υιοθετήθηκαν αμέσως από τα κράτη, ακόμα και τα δυτικά, ή ότι ενσωματώθηκαν εύκολα στην έννομη τάξη των αντίστοιχων κοινωνιών ή στα διεθνή

κείμενα της παγκόσμιας κοινότητας, κάθε άλλο. Η ενσωμάτωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην έννομη τάξη και η δημόσια αναγνώρισή τους ήταν το αποτέλεσμα μιας μακράς και πολύπλοκης διαδικασίας η οποία ολοκληρώθηκε σχετικά πρόσφατα, κυρίως μέσα από την επικύρωση της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού και την ενσωμάτωσή της στην εκάστοτε έννομη τάξη των κρατών μελών του Ο.Η.Ε. που την επικύρωσαν.

Ωστόσο, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η ενσωμάτωση αυτή των δικαιωμάτων του παιδιού στην έννομη τάξη των κρατών δεν σήμαινε ότι η νομοθεσία εφαρμοζόταν πραγματικά ή ότι τα δικαιώματα του παιδιού ήταν σεβαστά στην πράξη, κυρίως στα κράτη του Τρίτου Κόσμου. Αυτό ίσχυσε κυρίως στις φιλελεύθερες δημοκρατικές κοινωνίες όπου η αναγνώριση των δικαιωμάτων του παιδιού πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο ενός πολιτισμού ελευθερίας, δικαιωμάτων και συνταγματικής νομιμότητας, όπου το κράτος έχει την καταστατική υποχρέωση διασφάλισης και εγγύησης των δικαιωμάτων και των ελευθεριών όλων των πολιτών.

Η ενσωμάτωση των δικαιωμάτων του παιδιού στην έννομη τάξη των δημοκρατικών κοινωνιών υποδηλώνει σαφώς την αναγνώριση του παιδιού ως υποκειμένου δικαιωμάτων και ελευθεριών, βασική έκφραση των οποίων είναι η αναγνώριση της δικαιοπρακτικής του ικανότητας. Τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι ελευθερίες, ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της νεωτερικής έννοιας του υποκειμένου, σηματοδοτούν την αναγνώριση στο κάθε άτομο της υπευθυνότητας και της αυτονομίας, με βάση την οποία θεωρείται ότι είναι δυνατή η άσκηση της ελευθερίας από το άτομο. Η νεωτερική έννοια του υποκειμένου σημαίνει δηλαδή ότι το άτομο είναι συνειδητός και υπεύθυνος αυτουργός των πράξεων και των σκέψεών του⁵⁹. Συνεπώς, η αυτονομία και η υπευθυνότητα αποτελούν τις προϋποθέσεις για την πραγματική άσκηση των δικαιωμάτων από το υποκείμενο, πράγμα που αποτελεί ταυτόχρονα και προϋπόθεση για την αναγνώριση στο κάθε άτομο της δικαιοπρακτικής του ικανότητας, δηλαδή της ικανότητας κάθε προσώπου να δηλώνει έγκυρα τη βούλησή του προς την κατεύθυνση της παραγωγής εννόμων αποτελεσμάτων αναφορικά με τα καλώς νοούμενα συμφέροντά του.

⁵⁹ Renaut A. *Το τέλος της αυθεντίας*, Αθήνα, Πόλις, 2007, σ. 236.

Η ικανότητα αυτή μπορεί να αναγνωρισθεί και στο παιδί, εφόσον θεωρείται ότι είναι φορέας δικαιωμάτων και ελευθεριών κατά τον ίδιο τρόπο που αυτό ισχύει για τους ενήλικες. Ωστόσο, όπως και τα δικαιώματα και οι ελευθερίες του, η δικαιοπρακτική ικανότητα του παιδιού ασκείται υπό προϋποθέσεις και υπόκειται σε περιορισμούς που σχετίζονται με την ηλικία⁶⁰ και την ηθικο-πνευματική του ανάπτυξη, όπως δηλαδή ισχύει και για την άσκηση των δικαιωμάτων του. Η αναγνώριση της δικαιοπρακτικής ικανότητας του παιδιού σηματοδοτεί την αναγνώριση της ικανότητάς του να υπερασπίζεται τα δικαιώματά του έναντι όσων μπορούν δυνητικά να τα παραβιάσουν, κυρίως των γονέων του, και, συνεπώς, η αναγνώριση αυτή συμπίπτει με την ίδια την αναγνώριση των δικαιωμάτων του παιδιού από τη δημόσια εξουσία.

Ωστόσο, πρέπει να τονιστεί ότι η δικαιοπρακτική ικανότητα του παιδιού παραμένει «ατελής» και απροσδιόριστη σε σχέση με εκείνη των ενηλίκων, πράγμα που εντοπίζεται και στην ίδια τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού. Ο ορισμός του υποκειμένου του δικαίου από τη Σύμβαση, δηλαδή του υποκειμένου που διαθέτει δικαιοπρακτική ικανότητα, παραμένει ασαφής. Στο πρώτο άρθρο διαβάζουμε: «Για τους σκοπούς της παρούσας Σύμβασης, θεωρείται παιδί κάθε ανθρώπινο ον μικρότερο των δεκαοκτώ ετών, εκτός εάν η ενηλικίωση επέρχεται νωρίτερα, σύμφωνα με την ισχύουσα για το παιδί νομοθεσία». Είναι προφανές ότι η διάκριση ανάμεσα στο παιδί και τον ενήλικα είναι σχετική, εφόσον δεν καθορίζεται με οικουμενικά κριτήρια αλλά με βάση το θετικό δίκαιο της κάθε χώρας.

Αυτή η αδυναμία της Σύμβασης να θέσει σαφή και ακριβή κριτήρια για τον ορισμό της ενηλικίωσης και, κατ' επέκταση, του παιδιού που θεωρείται ικανό για πλήρη δικαιοπραξία μεταφράζει τους δισταγμούς και τις παλινωδίες της εποχής μας, σχετικά με τον προσδιορισμό των ορίων της υποκειμενικότητας⁶¹. Από την άλλη μεριά, η αναγνώριση μιας έστω και μερικής και ατελούς δικαιοπρακτικής ικανότητας στο παιδί αποτελεί μια ριζοσπαστική πράξη στο επίπεδο του δικαίου, τόσο δε περισσότερο που η ικανότητα αυτή συνδέθηκε με την ενσωμάτωσή της στο κρατικό δίκαιο και, πράγμα ακόμα πιο σημαντικό, με την κοινωνική αναγνώρισή της. Και αυτό είναι το

⁶⁰ Σύμφωνα με τον νόμο (ελληνικός Αστικός Κώδικας, άρθρο 128) ανίκανοι για δικαιοπραξία είναι «όποιοι δεν έχουν συμπληρώσει το δέκατο έτος...».

⁶¹ Vitiello A., *Institution et liberté*, Paris, L' Harmattan, 2010, σ. 73.

σημαντικότερο που θα πρέπει ίσως να κρατήσουμε, διότι η ενσωμάτωση στην έννομη τάξη και η κοινωνική αναγνώριση του παιδιού ως υποκειμένου και ως φορέα ελεύθερης βούλησης αποτελούν τις δύο αξεχώριστες όψεις της ίδιας ιστορικής διαδικασίας που έφερε τα ανθρώπινα δικαιώματα στο επίκεντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα του παιδιού, ως δικαιώματα δημόσια αναγνωρισμένα από τις σύγχρονες κοινωνίες, συνδέονται, όπως τονίσαμε στο πρώτο κεφάλαιο, με τη διαμόρφωση μιας νέας συνείδησης για την παιδικότητα και για τα δικαιώματα του παιδιού. Στις σύγχρονες κοινωνίες, η ανακάλυψη της παιδικότητας και η συναφής σταδιακή αναγνώριση του παιδιού ως οντότητας με δικαιώματα ίσα με αυτά των ενηλίκων οδήγησαν σε μια ριζική αλλαγή των κοινωνικών αντιλήψεων για το παιδί, τα καθήκοντα και τα δικαιώματά του. Τα δικαιώματα του παιδιού υπήρξαν αντικείμενο μιας πολύχρονης διαδικασίας θεσμοποίησής τους μέσα από την οποία μετασηματίστηκαν οι συλλογικές αντιλήψεις και αναπαραστάσεις καθώς και οι κοινωνικές πρακτικές γύρω από το παιδί. Ο μετασηματισμός αυτός μεταφράστηκε σε νέους θεσμούς τόσο στο επίπεδο του κράτους όσο και στο επίπεδο της κοινωνίας. Μεταφράστηκε κυρίως σε μια διαδικασία ένταξης της κοινωνικοποίησης και εν γένει της μάθησης των κανόνων και των αξιών της κοινωνικής ζωής μέσα από θεσμούς εξωτερικούς στην οικογένεια, οι οποίοι αναπτύχθηκαν με επίκεντρο το κράτος. Έτσι, οι λειτουργίες της οικογένειας, πρωτίστως εκείνη της κοινωνικής αναπαραγωγής, έτειναν όλο και περισσότερο να μειωθούν μετατοπιζόμενες κυρίως προς το κράτος και τους θεσμούς του⁶².

Οι νέες συλλογικές αντιλήψεις για το παιδί και την παιδικότητα προέκυψαν όμως ταυτόχρονα από την εξέλιξη των αστικο-δημοκρατικών δυτικών κοινωνιών, οι οποίες, κυρίως από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, σε μια στιγμή που φάνηκαν οι κοινωνικές συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης, ανέπτυξαν μια νέα αντίληψη για την προστασία του παιδιού τόσο από τους γονείς του στο πλαίσιο της οικογένειας, όσο και από εκμεταλλευτές του (συνήθως εργοδότες), στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνίας των ιδιωτών. Οι τεράστιες συνέπειες που είχε για το παιδί καταρχάς η παιδική εργασία στις κοινωνίες της βιομηχανικής επανάστασης (πρωτίστως η εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας), οδήγησαν στην όλο και μεγαλύτερη ανάμειξη του κράτους στον χώρο της

⁶² Habermas J., *L' espace public. Archéologie de la Publicité comme dimension constitutive de la société bourgeoise*, Paris, Payot, 1978, σ. 164.

παραγωγής και στην ανάληψη δράσεων με σκοπό τη ρύθμιση της παιδικής εργασίας και τον περιορισμό της εκμετάλλευσης του παιδιού. Επίσης, σημαντικό ρόλο για την ενεργοποίηση του κράτους διαδραμάτισαν οι συνέπειες της φτώχειας και του πολέμου, κατά τον δέκατο ένατο αλλά κυρίως κατά τον εικοστό αιώνα, οι οποίες συνοδεύτηκαν από την ανάπτυξη ενός νέου δημόσιου λόγου (discourse) εστιασμένου στην αυτονομία, τις ικανότητες, τον αυτοκαθορισμό και τη συμμετοχή του παιδιού στους κοινωνικο-πολιτικούς θεσμούς⁶³.

Οι νέες αυτές κοινωνικές αντιλήψεις για το παιδί επέδρασαν καθοριστικά στη διαμόρφωση ενός νέου δικαίου περιβάλλοντος για το παιδί και την παιδικότητα το οποίο ευνόησε την ανάπτυξη κοινωνικών και νομικο-πολιτικών θεσμών που είχαν ως κύριο έργο τους τον σεβασμό των δικαιωμάτων και την προστασία του παιδιού από τον κόσμο των ενηλίκων, με κεντρική αναφορά τις παραδοσιακές εξουσίες του πατέρα στο πλαίσιο της οικογένειας. Αποκορύφωμα και συγχρόνως αποτέλεσμα της νέας αυτής συνείδησης υπήρξε η σταδιακή *μετάθεση των αρμοδιοτήτων για το παιδί από την οικογένεια και την ιδιωτική σφαίρα στο κράτος και στην ανάδειξη της δημόσιας εξουσίας και του νόμου ως έσχάτου κριτή και εγγυητή των συμφερόντων του παιδιού.*

Κατ' αυτόν τον τρόπο, το παιδί είναι στο εξής αντιληπτό ως πρόσωπο που διαθέτει ελευθερία, η οποία μπορεί σε ορισμένες περιστάσεις να ασκηθεί από το ίδιο το παιδί όπως ασκείται από τους ενήλικες. Έτσι δημιουργήθηκε μια ειδική για το παιδί νομοθεσία που ανέτρεψε ριζικά την παραδοσιακή νομική θέση του παιδιού, η οποία ουσιαστικά δεν του προσέφερε καμιά ουσιαστική δικαιοπρακτική ικανότητα και δεν του έδινε τη δυνατότητα να υπερασπιστεί με έννομα μέσα τον εαυτό του και τα καλώς νοούμενα συμφέροντά του.

Αυτή η αλλαγή της αντίληψης για το παιδί και τη νομική θέση του εκφράστηκε κατ' εξοχήν από τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, βασική αρχή της οποίας είναι η αναγνώριση της «υπέρτατης υπεροχής» των καλώς νοούμενων συμφερόντων, δηλαδή των δικαιωμάτων του παιδιού έναντι όλων των άλλων συμφερόντων, ή, με άλλα λόγια, έναντι των συμφερόντων των γονέων και εν γένει των ενηλίκων. Και αυτό με τη σημείωση ότι ακόμα και όταν η υπεροχή των συμφερόντων του παιδιού κρίνεται και αξιολογείται σε τελική ανάλυση από τους ενήλικες, δεν

⁶³ Benedek W., Nikolova M. (eds), *Understanding Human Rights*, Graz, ETC, 2003, σ. 194.

σημαίνει σε καμιά περίπτωση ότι μπορεί να μεταβληθεί η αρχή σύμφωνα με την οποία «κριτήριο κάθε απόφασης για το παιδί είναι το συμφέρον του» και εν γένει τα δικαιώματά του.

Υπό την επίδραση των παραπάνω εξελίξεων, τα δικαιώματα του παιδιού καταγράφηκαν σταδιακά στην έννομη τάξη κυρίως των δυτικών κοινωνιών, γεγονός που προκάλεσε τεράστιες αλλαγές στο καθεστώς της παιδικότητας. Η έννομη αναγνώριση των δικαιωμάτων του παιδιού μετέβαλε ριζικά τη δικαιοπρακτική ικανότητα του παιδιού, δεδομένου ότι το παιδί αναγνωρίζεται πλέον ως πρόσωπο και ως δικαιοκείμενο που διαθέτει ελευθερία, η οποία καθορίζεται στο πλαίσιο της παιδικής νομοθεσίας. Το παιδί είναι στο εξής αντιληπτό ως υποκείμενο του δικαίου, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις –και ανάλογα με την ηλικία του- μπορεί να διεκδικεί τα συμφέροντά του (π.χ. δικαίωμα στην έκφραση) ακόμα και με δική του πρωτοβουλία⁶⁴, εφόσον η ηλικία του το επιτρέπει.

Ωστόσο, τα δικαιώματα του παιδιού πρέπει να είναι ταυτόχρονα προσαρμοσμένα στις ιδιαίτερες συνθήκες και ανάγκες της παιδικής ηλικίας, πράγμα που μπορεί –και ενίοτε πρέπει- να οδηγεί ακόμα και στον –προσωρινό- περιορισμό τους. Διότι η αντίληψη που έχει το παιδί για το τι είναι το συμφέρον του δεν είναι ασφαλής, άρα οι ενήλικες οφείλουν να πράττουν κατά τρόπο που αφενός να διασφαλίζονται τα δικαιώματα του παιδιού και αφετέρου να ασκούνται, στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό, από το ίδιο το παιδί. Εδώ τίθεται ένα πρόβλημα τεράστιας σημασίας, διότι είναι δυνατόν το συμφέρον του παιδιού να μην μπορεί πάντα να εκφραστεί από τους γονείς του, με την άποψη των οποίων μπορεί ενίοτε να συγκρουστεί. Γι' αυτόν τον λόγο η κρατική νομοθεσία (βασισμένη στις αρχές της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού) είτε ορίζει έναν συνήγορο για το παιδί είτε δίνει τη δυνατότητα στο ίδιο το παιδί να εκφραστεί (άρθρο 12 της Σύμβασης). Αυτό ισχύει βέβαια για τις περιπτώσεις όπου η γονική μέριμνα υπολείπεται κατά πολύ των υποχρεώσεων των γονέων, όπως αυτές ορίζονται από τον νόμο, και συνεπώς το παιδί πρέπει να έχει στη διάθεσή του όλα τα μέσα που έχουν και οι ενήλικες για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων του.

⁶⁴ Dekeuwer-Défossez F., *Les droits de l'enfant*, Paris, PUF, Que sais-je?, 1991, σ. 6.

Τα δικαιώματα του παιδιού και η έννομη διασφάλισή τους: από το δίκαιο του *pater familias* στο δίκαιο του σύγχρονου κράτους

Όπως επισημάναμε προηγουμένως, η πνευματική και ηθική ανωριμότητα του παιδιού και η εξ αυτής απορρέουσα αδυναμία του να προστατεύσει σε ικανό βαθμό ή και πλήρως τον εαυτό του, γεγονός που είναι άμεσα συνυφασμένο με την κοινωνική και κυρίως με τη δημόσια αναγνώριση της πατρικής εξουσίας, είναι οι βασικότεροι λόγοι για τους οποίους στην εποχή μας διατυπώθηκε το αίτημα για δικαιώματα του παιδιού που να είναι επικυρωμένα και να διασφαλίζονται από την έννομη τάξη ώστε η ανάληψη της τελικής ευθύνης να εναποτίθεται στο κράτος και όχι στους γονείς, και κατά κανόνα στον πατέρα.

Από ιστορική άποψη, τα δικαιώματα του παιδιού ήταν πάντοτε συνυφασμένα με την πατρική εξουσία και με τα δικαιώματα του πατέρα επί των παιδιών του, δηλαδή με τα δικαιώματα που παραχωρούσε ο πατέρας στα παιδιά στη βάση των παραδόσεων και των εθίμων. Πράγμα που σημαίνει ότι το παιδί, ακόμα και αν υπήρχε κάποιο νομικό καθεστώς στο οποίο υπαγόταν μέχρι την ενηλικίωσή του, το καθεστώς αυτό δεν θεωρούσε το παιδί φορέα έννομων και κοινωνικά αναγνωρισμένων δικαιωμάτων, αλλά καθόριζε μάλλον τα δικαιώματα που είχαν οι ενήλικες, και κυρίως ο πατέρας, επί του παιδιού. Το ρωμαϊκό δίκαιο, για παράδειγμα, θεωρούσε το παιδί ως αντικείμενο της απόλυτης πατρικής εξουσίας (*patria potestas*) και ως συνεχιστή της οικογένειας την οποία όφειλε να υπηρετήσει και χάριν της οποίας είχε το καθήκον να υποστεί, όχι μόνο το παιδί αλλά και όλα τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας, οτιδήποτε αποφάσιζε ο πατέρας⁶⁵.

Συνεπώς, το παιδί έπρεπε να προστατευθεί όχι τόσο υπέρ των ατομικών του συμφερόντων, όσο για χάρη των συμφερόντων της ομάδας στην οποία ανήκε, εν προκειμένω της οικογένειας. Έτσι μπορούσε να εξηγηθεί η απόλυτη εξουσία, ακόμα και θανάτου, που είχε ο πατέρας (*pater familias*) επί του παιδιού, λίγες δεκαετίες πριν τη γέννηση του Χριστού (όπως αναφέρεται στα περίφημα *Βουκολικά* του Βιργίλιου). Το γεγονός αυτό δημιουργούσε συχνά έντονη εχθρότητα μεταξύ του πατέρα και των παιδιών, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται συχνά το φαινόμενο των πατροκτονιών στη

⁶⁵ Dekeuwer-Défossez F., στο ίδιο, σ. 4.

Ρώμη, αν και σε μεταγενέστερα στάδια η *patria potestas* περιορίστηκε σημαντικά⁶⁶.

Η πατριαρχική αντίληψη στον χώρο της οικογένειας διατηρήθηκε ουσιαστικά μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρεί τα ίχνη της μέχρι και σήμερα, ειδικά σε ότι αφορά το δικαίωμα των γονέων στην εκπαίδευση των παιδιών τους. Πρόκειται όμως για ένα παλιό πρόβλημα, το οποίο έχει απασχολήσει κυρίως τη φιλελεύθερη σκέψη και σχετίζεται με τα δικαιώματα των γονέων να επιλαμβάνονται των θεμάτων της μέριμνας του παιδιού. Ορισμένοι φιλελεύθεροι στοχαστές, όπως ο B. Constant, αναγνώριζαν την εξουσία των γονέων επί των παιδιών τους, διαχωρίζοντάς την μάλιστα εντελώς από οποιαδήποτε παρέμβαση ή ανάμειξη του κράτους στον - θεωρούμενο ιδιωτικό- χώρο της οικογένειας. «Η κοινωνία και κατ' επέκταση το κράτος, υποστήριζε ο Constant, πρέπει να σέβεται τα ατομικά δικαιώματα στα οποία ανήκουν τα δικαιώματα των πατεράδων επί των παιδιών τους». Όμως, ο Constant πρόκρινε τη λύση αυτή εξαιτίας της πεποίθησής του ότι η οικογένεια είναι ο πιο κατάλληλος θεσμός για να προσφέρει στα παιδιά της την καλύτερη δυνατή εκπαίδευση⁶⁷, αντίληψη που τη βρίσκουμε ήδη στον Locke, αν και πολύ πιο επεξεργασμένη. Ωστόσο, αυτό εξηγείται κυρίως από το γεγονός ότι, ως φιλελεύθερος, ο Constant δεν είχε εμπιστοσύνη στην κρατική εξουσία και θεωρούσε την ευθύνη των γονέων έναντι των παιδιών τους μια ιδιωτική υπόθεση (μια υπόθεση της ιδιωτικής σφαίρας) στην οποία δεν πρέπει να παρεμβαίνει κανείς, προπαντός το κράτος.

Αν και οι απόψεις αυτές έχουν σήμερα αντιστραφεί και οι αρμοδιότητες των γονέων καθορίζονται από την κρατική νομοθεσία σε μια λογική διασφάλισης των δικαιωμάτων του παιδιού, ο ρόλος των γονέων παραμένει σημαντικός, σύμφωνα με τη φιλελεύθερη παράδοση σκέψης που θέλει τους γονείς να έχουν ηθικά καθήκοντα έναντι των παιδιών τους τα οποία απορρέουν από το φυσικό δίκαιο. Το παιδί, επειδή ακριβώς δεν αποτελεί ακόμα ολοκληρωμένο πρόσωπο (η λέξη για το παιδί στα λατινικά είναι *infans*, που σημαίνει αυτός που δεν μιλάει) χρειάζεται ειδική προστασία, τόσο από τους ίδιους τους γονείς του όσο και από την κοινωνία και τους ενήλικες εν γένει, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις εν αγνοία τους ή από αμέλεια παραβιάζουν στοιχειώδη δικαιώματά του.

⁶⁶ Garnsey P., Saller R., *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, Οικονομία, κοινωνία και πολιτισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1995, σ. 191-193.

Ωστόσο, η προστασία δεν αρκεί για να μπορεί το παιδί να ασκήσει πραγματικά τα δικαιώματά του, δεδομένου ότι η ίδια η έννοια της προστασίας περιέχει μια πατερναλιστική αντίληψη για τη σχέση του παιδιού με τους γονείς ή τους κηδεμόνες, η οποία ενέχει τουλάχιστον δυνάμει το στοιχείο της παραβίασης ορισμένων δικαιωμάτων του παιδιού. Για παράδειγμα, η προστασία δεν αρκεί για να μπορεί το παιδί να μάθει την ελευθερία του, ενώ συχνά η προστασία συνδέεται με υπερβολική αυστηρότητα και απαράδεκτες τιμωρίες, ακόμα και σωματικές. Για τον λόγο αυτό, σταδιακά υπήρξε μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την έννοια της προστασίας του παιδιού στην ιδέα της ανάπτυξης της αυτονομίας, της αυτοδιάθεσης και της ικανότητας για συμμετοχή του στην κοινωνική και την πολιτική ζωή, δηλαδή στη διασφάλιση και την έμπρακτη άσκηση των δικαιωμάτων του ως παράγοντα όχι μόνο της ηθικής αυτοπραγμάτωσής του, αλλά και ως παράγοντα ανάπτυξης της προσωπικότητάς του εν γένει και ως όρο για τη δυνατότητα άσκησης των ελευθεριών του.

Αυτή η δυνατότητα θεωρήθηκε ότι μπορεί να υλοποιηθεί μόνο μέσα από την εκπαίδευση, η οποία δεν μπορεί παρά να είναι υπόθεση πρωτίστως του δημοκρατικού κράτους και της δημοκρατικής νομοθεσίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο ρόλος των γονέων είναι αμελητέος, κάθε άλλο. Ωστόσο, η Πολιτεία, μέσα από τη νομοθεσία της, υπερβαίνει σε ευθύνη τους γονείς, διότι είναι δυνατόν οι γονείς να μην πράττουν πάντα προς το συμφέρον των παιδιών τους ή και να παραβιάζουν ορισμένα από τα δικαιώματά τους, ειδικά σε ό,τι αφορά την εκπαίδευσή τους. Η Πολιτεία είναι λοιπόν εκείνη που σε τελική ανάλυση και κατά τρόπο αντικειμενικό είναι ο έσχατος εγγυητής και κριτής των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του παιδιού. Γι' αυτόν τον λόγο, το κρατικό δίκαιο, και κυρίως η ειδική νομοθεσία για το παιδί, αποτελούν το ουσιαστικό καταφύγιο του παιδιού σε περίπτωση καταπάτησης των δικαιωμάτων του και ένα από τα σημαντικότερα μέσα για τη διασφάλισή τους.

Οι γονείς, αν και είναι αυτοί που έχουν την ουσιαστική επιμέλεια του παιδιού, ειδικά στις μικρές ηλικίες, δεν μπορούν να πράττουν σε αντίθεση με την κείμενη νομοθεσία, και αν το πράττουν παρανομούν εις βάρος των παιδιών τους και των δικαιωμάτων τους. Με άλλα λόγια, στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, τα καθήκοντα ή η εξουσία των γονέων έναντι των παιδιών δεν καθορίζονται μονοσήμαντα

⁶⁷ Constant B. *Principes de politique*, Paris, Hachette, 1997, σ. 323-4.

από τους ίδιους τους γονείς (και ειδικά από τον πατέρα) όπως στο παρελθόν, αλλά οφείλουν να εναρμονίζονται με το δίκαιο και τις ειδικές ρυθμίσεις που αυτό περιέχει για τα δικαιώματα του παιδιού.

Θα δείξω στη συνέχεια ότι αυτή τη νέα και ριζοσπαστική για την εποχή που διατυπώθηκε αντίληψη προανήγγειλε ουσιαστικά ο J. Locke, πατέρας του πολιτικού φιλελευθερισμού και ένας από τους θεμελιωτές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στο κλασικό έργο του *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*. Στο έργο αυτό, ο Locke διατυπώνει την άποψη ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα απορρέουν από το φυσικό δίκαιο, άρα είναι απαραβίαστα και απαράγραπτα, και ότι η νομοθεσία του κράτους, δηλαδή το θετικό δίκαιο, επειδή ακριβώς –οφείλει να– ενσωματώνει τους κανόνες του φυσικού δικαίου, αποτελεί το καλύτερο μέσο για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων όλων των ανθρώπων χωρίς εξαίρεση, άρα και των δικαιωμάτων του παιδιού. Έτσι, θέτει ένα σαφές όριο στην εξουσία των γονέων επί των παιδιών τους. Το όριο αυτό είναι το φυσικό δίκαιο από το οποίο απορρέουν, κατά την άποψή του, τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Αξίζει, λοιπόν, να δούμε πώς αντιλαμβανόταν ο John Locke, την πατρική εξουσία και τα δικαιώματα του παιδιού, ώστε, μέσα από μια συγκριτική ματιά με τα ισχύοντα σήμερα, να κατανοηθούν οι εξελίξεις σε ό,τι αφορά τα δικαιώματα του παιδιού τόσο σε σχέση με το κράτος και την παρέμβασή του στον χώρο της οικογένειας όσο και σε σχέση με τον ειδικό ρόλο των γονέων. Πριν όμως αναλύσουμε τις θέσεις του Locke, θα αναφερθούμε εν συντομία στον τρόπο που πραγματοποιήθηκε η μετάβαση από το τη ρωμαϊκή *patria potestas* στη σύγχρονη αντίληψη των φυσικών δικαιωμάτων και στην εκθεμελίωση της πατρικής εξουσίας, πριν αυτή ολοκληρωθεί από τον J. Locke και το κίνημα του Διαφωτισμού.

Ο εξορθολογισμός των ενδοοικογενειακών σχέσεων: η συμβολή του Hobbes.

Η *patria potestas* υπήρξε μια έννοια που διαπέρασε την πολιτική σκέψη των μεσαιωνικών χρόνων, υπό την έννοια ότι νομιμοποιήθηκε στο πλαίσιο όχι μόνο της οικογένειας αλλά και της μοναρχίας από τη ρωμαϊκή εποχή και μετά με βάση την παραδοχή ότι αντλούσε τις ηθικές αξιώσεις της από την θεϊκή εξουσία. Η θεϊκή εξουσία,

όντας το πρότυπο της οικογενειακής αλλά και της κρατικής εξουσίας, νομιμοποιούσε την εξουσία του πατέρα, καθώς και του μονάρχη, επί όλων των μερών που συναποτελούσαν την οικογένεια ή την επικράτεια, η οποία ήταν αντιληπτή ως μια μικρογραφία του κόσμου – δημιούργημα της θεϊκής βούλησης- που όφειλε να διατηρήσει την ενότητά της μέσα από την απόλυτη βούληση του *pater familias* ή του μονάρχη. Η άποψη αυτή, η οποία αναπαράγει στην ουσία της τη ρωμαϊκή αντίληψη για την οικογένεια και τον ρόλο του *pater familias* εκφράστηκε κλασικά από τον Jean Bodin στο περίφημο έργο του *Les six livres de la République* (Τα έξι βιβλία της Πολιτείας) (1576), όπου έκανε τον παραλληλισμό μεταξύ της πατρικής και της μοναρχικής εξουσίας και της προέλευσής τους από το θείο πρότυπο. Στη βάση αυτού του παραλληλισμού, τα παιδιά οφείλουν απόλυτη υπακοή στον πατέρα όπως ακριβώς οι υπήκοοι στον μονάρχη.

Τις θέσεις του Bodin θα αμφισβητήσει λίγο αργότερα ο Hobbes στο γνωστό έργο του *Leviathan* (1651), όπου αποϊεροποιεί και εξορθολογίζει τη μοναρχική και την πατρική εξουσία διαχωρίζοντάς τες από τις θεολογικές ρίζες τους. Τόσο η εξουσία του πατέρα όσο και αυτή του μονάρχη περιορίζονται κατά τον Hobbes από το δικαίωμα στη ζωή, δηλαδή στη βάση ενός φυσικού δικαιώματος που διαθέτει κάθε άνθρωπος και για την προστασία του οποίου οδηγήθηκε στη συγκρότηση πολιτικά οργανωμένης κοινωνίας μέσω του κοινωνικού συμβολαίου. Ο μόνος λόγος για τον οποίο το παιδί, υποστηρίζει ο Hobbes, υποτάσσεται στους γονείς του είναι για να προστατεύσει τη ζωή του. Είναι προφανές ότι η μεταβολή της αντίληψης για το παιδί και τη σχέση του με τον πατέρα είναι τεράστια, αν και δεν σηματοδοτεί την πλήρη απελευθέρωση του παιδιού από τη γονεϊκή εξάρτηση, με ό,τι συνεπάγεται κάτι τέτοιο στο επίπεδο των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του παιδιού.

Το πέρασμα στη νεωτερικότητα: το παιδί ως φορέας δικαιωμάτων

Σαράντα χρόνια μετά τη δημοσίευση του *Leviathan*, ο J. Locke θα δώσει τη χαριστική βολή στην παραδοσιακή αντίληψη που διείπε τις σχέσεις του πατέρα με το παιδί και θα ανοίξει αποφασιστικά και οριστικά τον δρόμο προς τη σύγχρονη νεωτερική αντίληψη των οικογενειακών δεσμών και των δικαιωμάτων του παιδιού. Ωστόσο, πρέπει

να σημειωθεί ότι ο Locke, αν και το έργο του έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην αλλαγή των αντιλήψεων για το παιδί, δεν ήταν ο μόνος που συνέβαλε σε αυτή την αλλαγή.

Η ανάδυση της ιδέας του παιδιού ως ελεύθερης οντότητας στην εποχή μας υπήρξε το αποτέλεσμα αργών και μακρών διαδικασιών που ξεκίνησαν πριν τον Locke και συνεχίστηκαν μετά από αυτόν. Ο Rousseau για παράδειγμα θα διατυπώσει λίγα χρόνια μετά τον Locke, στο γνωστό παιδαγωγικό έργο του *l'Emile*, την άποψη ότι το παιδί διαθέτει μια ιδιαίτερη φύση, προδιατεθειμένη στην αρετή και σε μια ιδιαίτερη διανοητική ικανότητα, διαφορετική από αυτή των ενηλίκων. Με βάση αυτή την ιδέα, η αγωγή είναι επικεντρωμένη στη φύση και στα ένστικτα του παιδιού από τα οποία όσο περισσότερο απελευθερώνεται, ακριβώς μέσω της αγωγής, τόσο περισσότερο αγγίζει την ελευθερία και εξανθρωπίζεται, τελειοποιώντας την ανθρώπινη φύση του. Η τελειοποίηση της φύσης του παιδιού μέσω της αγωγής συνεπάγεται έτσι το δικαίωμα στην ελευθερία του παιδιού, η οποία νοείται ως εξανθρωπισμός. Η αγωγή, όμως, σύμφωνα με τον Rousseau και σε αντίθεση με τον Locke, ανήκει στο κράτος και όχι στους γονείς⁶⁸, γεγονός που δείχνει μια αποστασιοποίηση από τη γονική εξουσία και μια επιβεβαίωση της τάσης προς την απελευθέρωση του παιδιού από τις παραδοσιακές εξαρτήσεις, και κυρίως από αυτή του πατέρα.

Επίσης, ο Καντ στο έργο του *Μεταφυσική των Ηθών*, θεωρεί ότι το παιδί αποτελεί πρόσωπο, δηλαδή ηθικό υποκείμενο με εγγενή και αναφαίρετα δικαιώματα, το οποίο, ως τέτοιο, δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται παρά ως ένας αυτοσκοπός και όχι ως μέσο. Το παιδί, ως πρόσωπο, δεν μπορεί συνεπώς να θεωρείται ιδιοκτησία των γονέων του, αλλά να είναι αντιληπτό ως ελεύθερη ηθική οντότητα⁶⁹.

Τα δικαιώματα του παιδιού κατά τον J. Locke

Όπως προαναφέραμε, ο John Locke διατύπωσε τις θέσεις του για τις ενδο-οικογενειακές σχέσεις στο έργο του *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*⁷⁰, το οποίο

⁶⁸ Renaut A. *La libération des enfants*, όπ. π., σ. 246.

⁶⁹ Kant I., *Métaphysique des moeurs*, Paris, Garnier-Flammarion, 1994, t. II, σ. 129-130.

⁷⁰ Locke J., *Second Treatise of Civil Government*, Cambridge, Cambridge University Press, 1960 (1690), (Ελληνική μετ. *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*, Αθήνα, Γνώση, 1990).

θεωρείται η βίβλος του πολιτικού φιλελευθερισμού. Οι θέσεις του J. Locke σχετικά με την πατρική εξουσία επί των παιδιών έρχονται σε ριζική αντίθεση με τις ισχύουσες στην εποχή του αντιλήψεις, τις οποίες ανασκευάζει ριζικά. Καταρχάς, ο Locke διατυπώνει την αντίρρησή του έναντι της κυρίαρχης αντίληψης της εποχής του ότι τη γονεϊκή εξουσία διαθέτει αποκλειστικά ο πατέρας κάνοντας λόγο για καθήκοντα (και των δύο) των γονέων (§ 52). Για να θεμελιώσει την άποψή του επικαλείται μάλιστα την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη: «τίμα τον πατέρα σου και τη μητέρα σου», «Παίδες, υπακούστε στους γονείς σας», κ.λπ. Ωστόσο, ο Locke δεν εννοεί ουδόλως ότι η υπακοή αυτή μπορεί να γίνεται χωρίς όρους, ούτε ότι η εξουσία των γονέων μπορεί να είναι απόλυτη, κάθε άλλο.

Το σημείο εκκίνησης της επιχειρηματολογίας του Locke είναι η αναφορά του στην έννοια της ισότητας, σύμφωνα με το φυσικό δίκαιο. Εξετάζει λοιπόν το θέμα της ισότητας σε σχέση με τα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου εκ των οποίων απορρέουν και τα αντίστοιχα δικαιώματα του παιδιού. Ένα από τα σημαντικότερα δικαιώματα τόσο των ενηλίκων όσο και του παιδιού είναι η ισότητα, η οποία νοείται ως «το ίσο δικαίωμα που διαθέτει ο κάθε άνθρωπος στην ελευθερία» (§ 54). Ωστόσο, η ισότητα αποτελεί μια γενική αρχή η οποία, σε ορισμένες περιπτώσεις όπως αυτή του παιδιού, δεν μπορεί να αναγνωρισθεί πλήρως εξαιτίας της ανεπαρκούς ικανότητας του παιδιού να ασκήσει την ελευθερία του χωρίς να βλάψει τον εαυτό του (§ 63).

Ο Locke διευκρινίζει καταρχάς ότι η ισότητα σημαίνει ισότητα του δικαιώματος κάθε ανθρώπου να είναι κύριος της φυσικής του ελευθερίας, χωρίς να εξαρτάται από τη βούληση ή την εξουσία κανενός άλλου. Εντούτοις, «τα παιδιά δεν γεννιούνται σε κατάσταση ισότητας» υπό την έννοια ότι δεν διαθέτουν αυτή την πλήρη ελευθερία, εξαιτίας της αδυναμίας τους να την ασκήσουν, αλλά βρίσκονται υπό την κηδεμονία των γονέων από την οποία απελευθερώνονται σταδιακά, δηλαδή στο βαθμό που αποκτούν την ικανότητα να ασκούν τη λογική τους (χρήση του Λόγου). Η κηδεμονία και η εξουσία των γονέων δεν πρέπει να ασκείται ως εάν τα παιδιά ήταν αντικείμενα, αλλά ως δημιουργήματα του Θεού από τον οποίο αντλούν όλοι την ελευθερία τους και στον οποίο οφείλουν να δώσουν λογαριασμό, εφόσον «θα ήταν υπόλογοι σε ό,τι αφορά τη μεταχείριση των παιδιών τους» (§ 56).

Όμως η ελευθερία, αλλά και ο φυσικός νόμος μέσω του οποίου η ελευθερία

μπορεί να πραγματωθεί, είναι δημιουργίες του Θεού. Υποτασσόμενοι στον φυσικό νόμο, οι άνθρωποι δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να υποτάσσονται στον Θεό. Και πρέπει να πούμε εδώ ότι ο Locke δεν κάνει στο σημείο αυτό διάκριση ανάμεσα στον φυσικό νόμο και στον νόμο που θεσπίζει το κράτος, εφόσον θεωρεί αυτονόητο ότι ο νόμος του κράτους –οφείλει να- είναι έκφραση και συνέχεια του φυσικού νόμου, ο οποίος ενσωματώνεται στον πρώτο με βάση τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου. Σε κάθε περίπτωση, σκοπός του νόμου είναι η διασφάλιση της ελευθερίας, και συνεπώς οι πολίτες οφείλουν να γνωρίσουν τον νόμο χάρη στη χρήση του Λόγου που διαθέτουν ως έλλογα όντα.

Το κριτήριο της ελευθερίας είναι λοιπόν η υποταγή όλων στον νόμο, ο οποίος αποτελεί το καλύτερο μέσο προστασίας και επέκτασης της ελευθερίας: «η ελευθερία συνίσταται στο να μην υφίσταται κανείς είτε καταναγκασμό είτε βία από τους άλλους, πράγμα που είναι αδύνατο χωρίς νόμους· αλλά η ελευθερία δεν είναι να πράττει κανείς κατά το δοκούν. Είναι, αντίθετα, η δυνατότητα που έχει ο καθένας να ρυθμίζει και να καθορίζει τη ζωή του, το πρόσωπο, τις πράξεις, την ιδιοκτησία και ό,τι του ανήκει στο πλαίσιο των νόμων στους οποίους υποτάσσεται (§ 57). Η εξουσία των γονέων επί των παιδιών πρέπει συνεπώς να ασκείται ως εάν το ίδιο το παιδί ασκούσε τα δικαιώματά του πάνω σε ό,τι του ανήκει με βάση τον φυσικό νόμο, δηλαδή να ασκείται ακριβώς όπως θα ασκούσαν από το ίδιο το παιδί, εάν αυτό διέθετε την απαραίτητη πνευματική ωριμότητα (τον Λόγο) για να κατανοήσει τις επιταγές του φυσικού νόμου.

Με άλλα λόγια, η ελευθερία και τα δικαιώματα του παιδιού ασκούνται από τους γονείς για λογαριασμό του παιδιού, δηλαδή ασκούνται όπως προβλέπονται από τον νόμο, φυσικό ή θετικό/κρατικό, και όχι κατά την ελεύθερη και χωρίς όρια και όρους βούληση των γονέων. Οι γονείς λοιπόν δεν υποκαθιστούν τη βούληση του παιδιού με τη δική τους με σκοπό το δικό τους συμφέρον, αλλά με σκοπό να οδηγήσουν το παιδί στην ελευθερία, δηλαδή να το καταστήσουν σταδιακά ικανό να ασκήσει την ελευθερία του από μόνο του μέσα από την ανάπτυξη του Λόγου. Από αυτή τη σκοπιά, η γονεϊκή εξουσία δεν είναι παρά ένα –πρόσκαιρο- μέσο που αποσκοπεί στη μελλοντική ελευθερία του παιδιού και στην πλήρη εκδήλωση της βούλησής του. Αυτό ισχύει και στην περίπτωση θανάτου ή απουσίας των γονέων: στην περίπτωση αυτή η κηδεμονία ασκείται ακριβώς κατά τον ίδιο τρόπο, δηλαδή σύμφωνα με τα συμφέροντα του παιδιού (ως εάν το ίδιο το παιδί διέθετε

ελεύθερη βούληση), είτε κηδεμόνας είναι κάποιο άλλο πρόσωπο είτε είναι το κράτος (π.χ. κάποιο κρατικό ίδρυμα) και πάντα σύμφωνα με τον νόμο.

Είναι προφανές ότι εδώ ο Locke αναγγέλλει ουσιαστικά την άσκηση των δικαιωμάτων του παιδιού σύμφωνα με τον νόμο και κατ' επέκταση σύμφωνα με τη νομοθεσία του φιλελεύθερου κράτους, όπως δηλαδή θα γίνει αργότερα και όπως ισχύει σήμερα, και όχι σύμφωνα με την ελεύθερη (και ενδεχομένως αυθαίρετη) κρίση των γονέων, κατά κανόνα του πατέρα. Τόσο η κηδεμονία των γονέων όσο και η εκπαίδευση οφείλουν να αποσκοπούν στο να αποκτήσει το παιδί την ικανότητα να κατανοήσει τον φυσικό νόμο (που είναι ή οφείλει να είναι συγχρόνως και νόμος της Πολιτείας), ο οποίος ορίζει μέχρι ποιο σημείο μπορεί να φτάσει η ελευθερία του κάθε πολίτη και στη βάση του οποίου θα ασκήσει μελλοντικά την πλήρη ελευθερία του το παιδί. Και εφόσον δεχτούμε ότι η κηδεμονία των γονέων απλώς υποκαθιστά προσωρινά (και όσο πιστά γίνεται) τη βούληση του παιδιού, η κηδεμονία αυτή μπορεί (στις περιπτώσεις απουσίας του πατέρα) να ασκηθεί από τη μητέρα ή (σε περίπτωση απουσίας και των δύο γονέων) από τις Αρχές. Εφόσον οι Αρχές οφείλουν να σεβαστούν το φυσικό δίκαιο και, συνεπώς, τα δικαιώματα του παιδιού, οφείλουν να πράξουν ό,τι είναι δυνατό και να χρησιμοποιήσουν όλα τα δυνατά μέσα για να τα διασφαλίσουν. Το κυριότερο από αυτά τα μέσα είναι ο νόμος και το φυσικό δίκαιο που εμπεριέχεται σε αυτόν.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις κηδεμονίας υπάρχει λοιπόν ένα όριο και ένα κριτήριο, το φυσικό δίκαιο και τα φυσικά δικαιώματα που απορρέουν από αυτό για όλους, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των παιδιών. Το φυσικό δίκαιο και τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτό μπορούν να γίνουν κατανοητά χάρη στον Λόγο που διαθέτει ο ώριμος άνθρωπος και τα οποία δεν μπορούν να έρθουν σε αντίθεση με τον θετικό νόμο του κράτους, ο σκοπός του οποίου – όπως και η ίδρυση της πολιτικής κοινότητας διά του κοινωνικού συμβολαίου- κατά τη λοκιανή πολιτική θεωρία, είναι ακριβώς η διασφάλισή τους.

Ο Locke κάνει αναφορά τόσο στον φυσικό όσο και στον θετικό νόμο «στους οποίους υπόκειται ο άνθρωπος» (§ 59) και οι οποίοι ορίζουν την ελευθερία του. Για τον λόγο αυτό, η εξουσία των γονέων επί των παιδιών «δεν μπορεί να εκτείνεται επί της ζωής ή των αγαθών που εκείνα απέκτησαν με την εργασία τους ή χάρη στη γεναιοδωρία κάποιου» (§ 65). Τα καθήκοντα των γονέων απέχουν συνεπώς «από την εξουσία της

θέσπισης των νόμων και της επιβολής τους με ποινές που μπορεί να άπτονται της περιουσίας, της ελευθερίας, της αρτιμέλειας και της ζωής» (§ 69), εξουσία η οποία ανήκει αποκλειστικά στο κράτος. Το κράτος και η νομοθεσία του –η οποία οφείλει να είναι απολύτως συμβατή με το φυσικό δίκαιο- αποτελεί λοιπόν το πλαίσιο και το όριο της άσκησης της εξουσίας των γονέων επί του παιδιού και των δικαιωμάτων που αυτά απολαμβάνουν.

Εντούτοις, ο Locke δέχεται την εξουσία των γονέων να καταναγκάζουν ή και να τιμωρούν τα παιδιά (όχι όμως με σωματικές τιμωρίες, πράγμα που θα αντέβαινε στην ιδέα των δικαιωμάτων, πρωτίστως στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας του εαυτού, το οποίο κατά τον Locke συμπυκνώνει όλα τα δικαιώματα), εφόσον αυτό γίνεται από αγάπη και μέριμνα για την καλή αγωγή τους (μια ιδέα που, όπως θα δούμε, θα τη συναντήσουμε αργότερα στον Hegel αλλά, κυρίως, στον Rawls). Ωστόσο, και πάλι εδώ ο Locke επικαλείται την Αγία Γραφή, αναφερόμενος στην τιμωρία των Ισραηλιτών από τον Πατέρα-Θεό, ο οποίος έκανε αυτή την επιλογή από αγάπη και μέριμνα για τη σωτηρία τους (§ 67).

Το κράτος, συνεπώς, δεν πρέπει να επεμβαίνει σε έναν ιδιωτικό χώρο, αυτόν της οικογένειας, παρά μόνο για να εγγυηθεί την αντιμετώπιση των παιδιών από τους γονείς σύμφωνα με τις επιταγές του φυσικού δικαίου (και κατ'επέκταση σύμφωνα με τη θέληση του Θεού). Η εκπαίδευση, υποστήριξε ο Locke στο έργο του *Some Thoughts Concerning Education* που αφιέρωσε στην εκπαίδευση του παιδιού, πρέπει να ανήκει αποκλειστικά στην οικογένεια, διότι το κράτος δεν μπορεί να εκπαιδεύσει τα παιδιά με την αγάπη και τη μέριμνα που επιδεικνύουν οι γονείς απέναντι στα παιδιά τους⁷¹. Οι γονείς διατηρούν το δικαίωμα της εκπαίδευσης των παιδιών τους, αλλά το δικαίωμα αυτό συμπληρώνεται και υπερκερνιέται από το καθήκον των γονέων να φροντίζουν για την εκπαίδευση και την αγωγή των παιδιών τους στα όρια και με τους σκοπούς που θέτει το φυσικό δίκαιο, που είναι η εκμάθηση της ελευθερίας και η σταδιακή απελευθέρωσή τους από την εξουσία των γονέων.

Σε κάθε περίπτωση, η εκπαίδευση πρέπει κατά κύριο λόγο να αποσκοπεί στην εκμάθηση της ελευθερίας ως αυτονομίας, δηλαδή στη σταδιακή απεξάρτηση του παιδιού

⁷¹ Locke J. *Some Thoughts Concerning Education*, Indianapolis / Cambridge, Hackett Publishing Company, 1996 (1693), § 70.

από τους γονείς και στην απόκτηση της ικανότητας να ασκεί από μόνο του την ελευθερία του. Ωστόσο, εφόσον ο σημαντικότερος στόχος της εκπαίδευσης κατά τον Locke είναι η εκμάθηση της ελευθερίας όπως αυτή είναι εγγεγραμμένη στον φυσικό νόμο, η εκπαίδευση μπορεί να αναληφθεί και από άλλους, εκτός από τους γονείς, όπως για παράδειγμα από το κράτος. Η δυνατότητα αυτή δεν εξετάστηκε όμως από τον Locke, αφενός γιατί δεν εμπιστευόταν το κράτος, και, αφετέρου, γιατί η ανάληψη αυτής της λειτουργίας από το κράτος θα ερχόταν σε αντίθεση με τις κρατούσες αντιλήψεις της εποχής του, αλλά και με τις ίδιες τις δικές του αντιλήψεις σχετικά με τον ρόλο του κράτους στην εκπαίδευση.

Η θέση αυτή του Locke απηχεί τις κλασικές φιλελεύθερες αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες η εκπαίδευση δεν πρέπει να είναι υπόθεση του κράτους (δημόσια εκπαίδευση) αλλά της οικογένειας (ιδιωτική εκπαίδευση). Με άλλα λόγια, ο Locke υποστηρίζει εδώ την κλασική φιλελεύθερη άποψη για ουδετερότητα του κράτους στα ζητήματα της εκπαίδευσης, εφόσον μια ανάμειξη του κράτους θα ισοδυναμούσε με την παρέμβασή του στο περιεχόμενο της διδασκαλίας και στην επιβολή στα άτομα μιας δεδομένης αντίληψης του αγαθού βίου, εν προκειμένω εκείνης του κράτους και όσων το κυβερνούν, γεγονός που θα μπορούσε να στερήσει την ελευθερία τους. Ταυτόχρονα, το κράτος, στον βαθμό που ορίζει ότι η ελευθερία ασκείται στο πλαίσιο του φυσικού δικαίου το οποίο έχει ενσωματωθεί στο θετικό δίκαιο του κράτους, ορίζει εξ αυτού του λόγου και τους σκοπούς της εκπαίδευσης που είναι η εκμάθηση του φυσικού δικαίου και συνεπώς της ελευθερίας. Στο πλαίσιο αυτό εξάλλου το κράτος μπορεί να περιορίσει το δικαίωμα των γονέων στην επιλογή της εκπαίδευσης του παιδιού επιβάλλοντάς τους εκπαιδευτικά καθήκοντα, στα όρια όμως του θετικού δικαίου το οποίο, επαναλαμβάνουμε, οφείλει να έχει ενσωματώσει τους κανόνες του φυσικού δικαίου⁷².

Η εκπαίδευση, τα δικαιώματα του παιδιού και ο πολιτικός σκοπός τους

Ο Locke υπήρξε ένας εμπειριστής φιλόσοφος, και η αντίληψή του για το παιδί είναι στενά συνυφασμένη με την εμπειριστική φιλοσοφία του. Ο εμπειρισμός

⁷² Vitiello A., *Institution et Liberté*, όπ. π., σ. 252.

υποστηρίζει ότι το περιεχόμενο της ανθρώπινης σκέψης προέρχεται από τις εντυπώσεις που δημιουργούν οι αισθήσεις μας, οι οποίες μετατρέπονται σε αντιλήψεις ή αναπαραστάσεις μέσα από μια διαδικασία μεταλλαγής σε καλές συνήθειες. Εδώ βρίσκεται το σημείο κλειδί της αντίληψης του Locke για το παιδί, το οποίο, μη έχοντας διαμορφώσει πλήρως την ταυτότητά του μέσα από την απόκτηση καλών συνηθειών, μπορεί να δεχθεί επιδράσεις και να διαμορφωθεί μέσα από την εκπαίδευση κατά τρόπο σκόπιμο σε ελεύθερη ανθρώπινη οντότητα.

Η αντίληψη αυτή υποδηλώνει ότι όλοι οι άνθρωποι γίνονται αυτό που είναι, καλοί ή κακοί, μέσα από την εκπαίδευση, γεγονός που οδηγεί στην επαναστατική ιδέα της ισότητας των ανθρώπων ως προς τις δυνατότητες να διαπλάσουν την προσωπικότητά τους, αλλά κυρίως στη νεωτερική ιδέα, εκφρασμένη κυρίως από τον Καντ, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος γίνεται άνθρωπος μέσω της εκπαίδευσης⁷³. Στην οπτική του Kant αυτό σημαίνει ότι η εκπαίδευση πρέπει να αποσκοπεί, μέσω της καλλιέργειας του Λόγου, στο να καταστήσει τον άνθρωπο ηθική οντότητα, ανεξάρτητη και αυτόνομη, «σε μια δημοκρατική κοινωνία κυβερνώμενη με κανόνες δικαιοσύνης»⁷⁴. Η καντιανή φιλοσοφία θέτει έτσι, όπως και η αυτή του Locke, ως απόλυτη προτεραιότητα την ανάπτυξη του Λόγου, διότι τη θεωρεί προϋπόθεση για την ελευθερία, αλλά και για την ηθική ανάπτυξη, η οποία μεταφράζεται σε δυνατότητα άσκησης των ηθικών καθηκόντων που οφείλουν να έχουν οι άνθρωποι απέναντι στους ομοίους τους. Τα καθήκοντα αυτά περιλαμβάνουν, κυρίως, τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των άλλων χωρίς διακρίσεις, πράγμα που οφείλει να αποτελεί έναν από τους στόχους της εκπαίδευσης και μάλιστα από τα μικρά χρόνια⁷⁵.

Η καντιανή αντίληψη της εκπαίδευσης συναντά από τη σκοπιά αυτή τη λοκιανή αντίληψη του ελεύθερου πολίτη που είναι υπεύθυνος έναντι των δεσμεύσεών του προς τους άλλους ανθρώπους και προς την πολιτική κοινότητα σε ότι αφορά τον αμοιβαίο σεβασμό των δικαιωμάτων. Και στις δυο περιπτώσεις, είναι ακριβώς ο σεβασμός των δικαιωμάτων ο οποίος απορρέει από την ανθρώπινη ηθικότητα, που αναδεικνύει τον ανθρώπινο χαρακτήρα και αποδίδει στον άνθρωπο τις –ανθρώπινες– ιδιότητες τις οποίες

⁷³ Kant I., *Réflexions sur l'éducation*, Paris, J. Vrin, 1996, σ. 73.

⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 75.

⁷⁵ Kanz H., "Emmanuel Kant", *Perspectives*, revue trimestrielle d'éducation comparée, Paris, UNESCO, 1993, vol. XXIII, no 3-4, σ. 813-830, σ. 815.

διαθέτει από τη γέννησή του, κυρίως τον ανθρώπινο λόγο, στον οποίο θεμελιώνεται η δυνατότητα για ελευθερία στο πλαίσιο μιας έννομης τάξης που διέπει την πολιτισμένη κοινωνία.

Η αντίληψη αυτή υποδηλώνει ταυτόχρονα ότι το παιδί δεν μπορεί να είναι έρμαιο των τυχαίων και ανεξέλεγκτων εντυπώσεων που ενδέχεται να το οδηγήσουν σε δρόμους ενάντιους στην ελευθερία, και οι οποίοι πιθανότατα θα χαράζουν οριστικά και ανεπιστρεπτί το μέλλον του ως ανθρώπινης ηθικής οντότητας. Για τον λόγο αυτό, πρέπει το παιδί από μικρή ηλικία να μαθαίνει να ασκείται στην πειθαρχία και να συνηθίζει να χρησιμοποιεί τη λογική, ώστε να μπορέσει σταδιακά να μνηθεί στην άσκηση της ελευθερίας και στην απόλαυση των δικαιωμάτων του, σε συνθήκες αλληλοσεβασμού με τους ομοίους του (Thoughts § 35). Το ζήτημα που θέτει εδώ ο Locke αποτελεί ένα από τα κεντρικότερα ηθικά, πολιτικά και παιδαγωγικά προβλήματα, υπό την έννοια ότι η εκμάθηση της πειθαρχίας, πράγμα που σημαίνει εκμάθηση κανόνων συνύπαρξης με άλλους σε συνθήκες ίσης ελευθερίας, συνιστά τον βασικό σκοπό της δημοκρατικής εκπαίδευσης. Η πειθαρχία ως εκμάθηση κανόνων συνύπαρξης αντιπροσωπεύει δηλαδή έναν από τους κεντρικούς άξονες της δημοκρατικής ηθικής αγωγής, στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η σταδιακή απόκτηση της ικανότητας του μελλοντικού πολίτη να σέβεται τα δικαιώματα των άλλων μέσα από τους αυτοπεριορισμούς που θέτει η συνύπαρξη με τους ομοίους.

Οι συνέπειες του λοκιανού εμπειρισμού στο επίπεδο του τρόπου απόκτησης των ικανοτήτων για άσκηση της ελευθερίας φαίνεται λοιπόν ότι είναι ιδιαίτερα σημαντικές και προαναγγέλλουν τις σύγχρονες αντιλήψεις για τη σχέση της ελευθερίας με την πειθαρχία. Με βάση τα παραπάνω, σκοπός της πειθαρχίας είναι ουσιαστικά η απόκτηση της ικανότητας για άσκηση της ελευθερίας, δηλαδή η υποταγή σε κανόνες οι οποίοι θα καταστήσουν δυνατή τη συνύπαρξη του μελλοντικού πολίτη με τους άλλους πολίτες, αλλά κυρίως θα διασφαλίσουν εξίσου την απόλαυση των δικαιωμάτων και την άσκηση της ελευθερίας από όλους χωρίς εξαίρεση. Για τον λόγο αυτό, η πειθαρχία δεν μπορεί να αποκτηθεί μέσα από τις σωματικές τιμωρίες, αλλά από την πειθαρχία στους κανόνες της κοινωνίας και της έννομης τάξης της. Όσο πιο αυστηρά τιμωρείται ένα παιδί τόσο λιγότερες πιθανότητες έχει να γίνει ένας καλός άνθρωπος και ένα καλό μέλος της κοινότητας, τόνισε ο Locke (Thoughts § 42). Ο Locke είναι ο πρώτος που θα τονίσει τη

σημασία της πειθαρχίας μέσα από την εκπαίδευση με σκοπό τη μελλοντική ελευθερία του παιδιού ως πολίτη και όχι την υποταγή του στην πατρική εξουσία. Η πειθαρχία πρέπει να έχει ως πέρας την ανεξαρτησία και την ελευθερία του παιδιού με την άσκηση της λογικής (του Λόγου), συνεπώς δεν μπορεί να αποκτηθεί με βίαια μέσα ούτε στην οικογένεια, ούτε στο σχολείο αλλά ούτε και στην κοινωνία.

Τα παιδιά, ως «μικροί άνθρωποι» πρέπει, λέει ο Locke, να τα μεταχειριζόμαστε έτσι ώστε να γίνουν άνθρωποι, δηλαδή ώστε να γίνουν οντότητες με λογική που θα μπορούν να συνυπάρχουν με τους άλλους ανθρώπους σε συνθήκες αμοιβαίου σεβασμού των δικαιωμάτων τους. Υπ' αυτή την έννοια, το είδος των σχέσεων μεταξύ ενηλίκων και παιδιών, αν δηλαδή οι σχέσεις αυτές είναι σχέσεις υποταγής ή σχέσεις που προάγουν την ελευθερία και τον αμοιβαίο σεβασμό των δικαιωμάτων, προοιωνίζονται και καθορίζουν και τις μελλοντικές σχέσεις μεταξύ των παιδιών ως ενηλίκων. Με άλλα λόγια, προοιωνίζονται τις σχέσεις που θα αναπτυχθούν στην ευρύτερη κοινότητα μεταξύ των πολιτών, δηλαδή μεταξύ των παιδιών που θα έχουν γίνει πολίτες, και προκαθορίζουν το αν αυτές οι σχέσεις θα ευνοούν τον αλληλοσεβασμό των δικαιωμάτων και των ελευθεριών ή θα τον ακυρώνουν. Σε τελική ανάλυση προοιωνίζονται το είδος της κοινωνίας που θα διαμορφωθεί μελλοντικά.

Ο φιλοσοφικός εμπειρισμός του Locke έχει όμως και άλλες συνέπειες στον τρόπο που αντιλαμβάνεται την εκπαίδευση. Ο Locke πιστεύει ότι η κοινωνία δεν είναι ο καλύτερος χώρος για την εγχάραξη των καλών εντυπώσεων στο μικρό παιδί και για την ορθή ηθική του ανάπτυξη, γεγονός που τον οδηγεί στην υποστήριξη της εκπαίδευσης από τους γονείς ή, κατά προτίμηση, από έναν παιδαγωγό. Μια τέτοια προτίμηση παραπέμπει όμως ευθέως σε μια ταξική εκπαίδευση και αναιρεί στην ουσία τη φυσική ισότητα των παιδιών στο να έχουν εξίσου πρόσβαση σε μια εκπαίδευση που τους επιτρέπει να αναπτύξουν την ικανότητά τους για ελευθερία και για αλληλοσεβασμό των δικαιωμάτων. Αυτή η θέση του Locke εμπεριέχει, τουλάχιστον δυνάμει, μια θεμελιώδη αντίφαση σε σχέση με την πολιτική θεωρία του και ιδιαίτερα σε σχέση με τη θεωρία του περί φυσικών δικαιωμάτων.

Πέραν τούτου, στον βαθμό που στη λοκιανή οπτική ο σκοπός της εκπαίδευσης είναι η ανάπτυξη των δυνατοτήτων και των ικανοτήτων του παιδιού να μπορεί να συνυπάρχει ειρηνικά στην κοινωνία με τους ομοίους του και με αλληλοσεβασμό των

δικαιωμάτων, τότε πρέπει να υπάρχει και ένας εγγυητής αυτών των δικαιωμάτων, ο οποίος δεν μπορεί να είναι άλλος –σύμφωνα και με τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου- από το κράτος. Από την αρχή ήδη των *Second Treatise of Civil Government* (§ 3) ο Locke τονίζει ότι το κράτος εγγυάται τα δικαιώματα και τις ελευθερίες σε όλους τους πολίτες μέσα από τη θέσπιση νόμων, οι οποίοι ενσωματώνουν τις αρχές του φυσικού δικαίου, δηλαδή τα ανθρώπινα δικαιώματα. Στο πλαίσιο αυτό, το κράτος υποκαθιστά πλήρως την εξουσία του πατέρα να δημιουργεί τον νόμο και να επιβάλλει κυρώσεις στα παιδιά του (§ 74). Οι νόμοι του φιλελεύθερου κράτους καθορίζουν λοιπόν τους όρους απόλαυσης των δικαιωμάτων και άσκησης της ελευθερίας για όλους τους πολίτες, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών.

Ωστόσο, οι νόμοι, όπως και η εκπαίδευση, προβλέπουν μια ειδική αντιμετώπιση του παιδιού εξαιτίας του γεγονότος ότι δεν είναι ακόμα ενήλικας, δηλαδή εξαιτίας των ατελειών που το χαρακτηρίζουν, και γιατί οι θεμελιώδεις σκοποί τόσο των νόμων όσο και της εκπαίδευσης είναι να καταστήσουν ικανό το παιδί να ασκήσει την ελευθερία του ώστε να επιτευχθούν οι στόχοι για τους οποίους συγκροτήθηκε η πολιτική κοινότητα, δηλαδή η καλύτερη διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για όλους εξίσου τους συμβαλλόμενους πολίτες (§ 123 & § 124). Η εκπαίδευση λοιπόν δεν μπορεί να αφήσει το παιδί στις τυχαιότητες και τους κινδύνους της ζωής, αλλά οφείλει να παρέμβει προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση που είναι ακριβώς η υπέρβαση των ατελειών του παιδιού ως «μικρού ανθρώπου» μέσα από την ανάπτυξη του Λόγου, γεγονός που μεταφράζεται στη σταδιακή εκμάθηση της ελευθερίας. Πράγμα που δεν σημαίνει βέβαια ότι η εκμάθηση αυτή θα ολοκληρωθεί ποτέ, ούτε για τα παιδιά ούτε για τους ώριμους ενήλικες, και γι' αυτόν τον λόγο η εκπαίδευση πρέπει πάντα να συμπληρώνεται από μια διακυβέρνηση που να παρεμβαίνει ώστε να διασφαλίζει την ίση απόλαυση των δικαιωμάτων όλων των πολιτών. Υπ' αυτή την έννοια, όσο η εκπαίδευση θα αποτυγχάνει στον στόχο της εκμάθησης της ελευθερίας τόσο περισσότερο το φιλελεύθερο κράτος θα είναι αναγκασμένο να παρεμβαίνει για να την προστατεύσει από τους δυνάμει καταπατητές της, ή, με άλλους όρους, για να αντισταθμίσει τις ατέλειες των ανθρώπων και τα προβλήματα που απορρέουν από αυτές⁷⁶.

Στην προοπτική αυτή, ο λοκιανός εμπειρισμός δίνει έμφαση στη δυνατότητα της

⁷⁶ Renaut A., *La libération des enfants*, όπ. π., σ. 218-220.

εκπαίδευσης να προωθήσει την ελευθερία του παιδιού εις βάρος των ατελειών που το χαρακτηρίζουν ως ανθρώπινη οντότητα μέσα από την ανάπτυξη της εγγενούς ικανότητάς του να αναπτύξει τον λόγο και να αποκτήσει έτσι θετικές συνήθειες και ιδέες μέσα από τον μετασχηματισμό των αισθητηριακών εντυπώσεων. Οι θετικές συνήθειες αποβλέπουν πρωτίστως στο να καταστήσουν το παιδί πολίτη, τουλάχιστον δυνάμει, στην αρχή με περιορισμένα πολιτικά δικαιώματα, αλλά με την προοπτική να τα αποκτήσει μελλοντικά και κυρίως να μάθει να τα ασκεί κατά τρόπο συμβατό με τους σκοπούς της φιλελεύθερης δημοκρατικής κοινωνίας. Ο σκοπός της εκπαίδευσης στην πολιτική φιλοσοφία του Locke συναντάει έτσι και προκαταλαμβάνει τις προθέσεις της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, η οποία, μέσα από το εγχείρημα του Korczak στο οποίο αναφερθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ανέδειξε την αναγκαιότητα μιας πολιτικής διαπαιδαγώγησης του παιδιού στην κατεύθυνση της αυτονομίας ως όρου για την απόλαυση των δικαιωμάτων του σε μια κοινωνία συγκροτούμενη από υπεύθυνους πολίτες που σέβονται τα δικαιώματα αλλήλων.

Το άρθρο 29 (β) της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού αναφέρει ρητά ότι η εκπαίδευση του παιδιού πρέπει να αποσκοπεί «στην ανάπτυξη του σεβασμού για τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες...», πράγμα που παραπέμπει ευθέως στον Locke και στη φιλελεύθερη παράδοση που δημιούργησε η σκέψη του. Ας σημειωθεί ακόμα ότι στο ίδιο άρθρο (δ) συνδέεται άμεσα η εκπαίδευση με «την προετοιμασία του παιδιού για μια υπεύθυνη ζωή σε μια ελεύθερη κοινωνία μέσα σε πνεύμα κατανόησης, ειρήνης, ανοχής, ισότητας των φυλών και φιλίας ανάμεσα σε όλους τους λαούς, τις εθνικές, εθνοτικές και θρησκευτικές ομάδες και στα πρόσωπα αυτόχθονης καταγωγής». Είναι προφανές εδώ ότι γίνεται αναφορά σε αξίες που υποστήριξε ο ίδιος ο Locke, όπως η ανοχή (tolerance), η ελευθερία και η ισότητα, αλλά και σε αξίες που εγγράφονται στην παράδοση του δυτικού φιλελευθερισμού, όπως η κατανόηση και η φιλία μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών, ταυτοτήτων, δογμάτων ή ιδεολογιών, πράγμα που βρίσκεται ταυτόχρονα στην καρδιά του δυτικού ουμανισμού και της ηθικής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.